

หลักคำสอนเชิงนิเทศศาสตร์ที่ปรากฏในพระไตรปิฎก

พระมหาสุภวิชัย ปภสฺสโร, ผศ.

อาจารย์ประจำหลักสูตร สาขาวิชาพระพุทธศาสนา
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาลัยสงฆ์เลย

๑. บทนำ

คำสอนเชิงนิเทศศาสตร์ที่ปรากฏในพระไตรปิฎก ซึ่งเป็นวิธีการที่พระพุทธองค์ใช้ในการประกาศพระพุทธศาสนา พระองค์ถือว่าเป็นบรมครูของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย ในการประกาศหลักคำสอนของพระองค์ได้เผยแผ่ขยายออกไปอย่างกว้างขวางหลังจากที่ได้ตรัสรู้ธรรม หลักการสื่อสารตามหลักนิเทศศาสตร์ถึงแม้ว่าจะเป็นศัพท์ใหม่ทางด้านวิชาการที่เราได้บัญญัติเรียกก็ตาม แต่ในวิธีการนิเทศศาสตร์ของพระองค์นั้นจัดว่าล่ำลึกและลึกซึ้งตามที่ได้นำเสนอแนวทางและวิธีการนิเทศบางส่วนของพระพุทธองค์ใช้เผยแผ่คำสอนซึ่งปรากฏในพระไตรปิฎกว่าจะสื่อสารตามหลักนิเทศศาสตร์ที่สามารถเข้าใจความหมายของการสื่อสาร วัตถุประสงค์ของการสื่อสารตลอดถึงหลักทฤษฎีและองค์ประกอบของการสื่อสาร ซึ่งมีองค์ประกอบของผู้ส่งสาร สาร สื่อและผู้รับสาร กระบวนการของการสื่อสารและผลของการสื่อสาร ศึกษาถึงจุดมุ่งหมายในการสอนของพระพุทธเจ้า ซึ่งถือว่าเป็นต้นแบบของผู้พร้อมด้วยคุณสมบัติของผู้สอนแล้วนำลงสู่เนื้อหาหรือเรื่องที่จะสอน กระบวนการสอน รูปแบบและวิธีการสอน ตลอดจนกระทั่งทุกขุโลบายในการสอน

นิเทศศาสตร์เชิงพุทธศาสนา

นิเทศศาสตร์ เป็นศาสตร์แห่งการสื่อสารที่รวมถึงการสื่อสารทุกรูปแบบของมนุษย์ จัดเป็นปัจจัยที่สำคัญอีกปัจจัยหนึ่งในชีวิตมนุษย์ นอกเหนือจากปัจจัย ๔ ที่จำเป็นเพื่อความอยู่รอดของมนุษย์แม้การสื่อสารจะไม่ได้เกี่ยวข้องกับโดยตรง แต่การที่จะได้มาซึ่งปัจจัยทั้ง ๔ ต้องอาศัยการสื่อสารเป็นเครื่องมือในการสื่อสารแน่นอน การสื่อสารจึงเป็นพื้นฐานของการติดต่อมนุษย์ และเป็นเครื่องมือสำคัญของขบวนการสังคมที่มีความสำคัญและมีประโยชน์ต่อสังคมอย่างมาก หากเราสามารถพัฒนาบุคคลแต่ละคนให้มีความรู้มากขึ้น มีสุขภาพจิตที่ดีขึ้น ก็ย่อมเป็นไปได้เพื่อรักษาสิ่งที่ดีอยู่แล้วให้ดำเนินต่อไป นิเทศในพระไตรปิฎกใช้เป็นศัพท์อธิบายขยายความแห่งพระพุทธพจน์เพื่อถ่ายทอดระดับสติปัญญาของคน ถ้าจะมองหลักนิเทศทางพุทธศาสนาอาจกล่าวได้ ๓ ระดับ คือ

๑) **ระยะแรก** การเริ่มต้นประกาศพระพุทธศาสนา พระพุทธองค์ได้สาวกตอนแรก ๖๐ องค์ และพระองค์ก็มีจุดประสงค์จะเผยแผ่พระศาสนาให้ได้มาก จึงเรียกประชุมสาวกทั้งหมดแล้วตรัสว่า “ภิกษุ

ทั้งหลาย เราได้พ้นจากบ่วงทั้งปวงทั้งชนิดที่เป็นทิพย์ และชนิดที่เป็นของมนุษย์แล้ว แม้ท่านทั้งหลายก็เช่นเดียวกัน เราทั้งหลายจงพากันจาริกไปยังชนบททั้งหลาย เพื่อประโยชน์และความสุขแก่มหาชนเกิดอย่าไปรวมกันทางเดียวถึงสองรูปเลย จงแสดงธรรมให้แก่มทั้งในเบื้องต้น ท่ามกลาง และที่สุด พร้อมทั้งอรรถ พร้อมทั้งพยัญชนะเถิด จงประกาศพรหมจรรย์อันบริสุทธิ์บริบูรณ์สิ้นเชิง สัตว์ทั้งหลายที่มีกิเลสเบาบางนั้นมีอยู่ เพราะโทษที่ไม่ได้ฟังธรรม ย่อมจะเสื่อมจากคุณที่จะฟังได้ถึง ผู้รู้ทั่วถึงธรรมคงจักมีอยู่ แม้ตัวเราก็จะไปยังอรุณเวลาเสนาานิคม เพื่อแสดงธรรมเช่นกัน”^๑

๒) **ระยะเริ่มวางระบบนิเทศ** คล้ายกับเป็นวันปฐมนิเทศพระภิกษุ ๑,๒๕๐ องค์ เพื่อวางหลักการ ๓ อุดมการณ์ ๔ วิถีการ ๖ อันเป็นหัวข้อธรรมต่างๆ คือ หลักธรรมที่ควรนำไปปฏิบัติ ได้แก่ โอวาทปาติโมกข์ หมายถึง หลักคำสอนสำคัญของพระพุทธศาสนาอันเป็นไปเพื่อป้องกันและแก้ปัญหาต่างๆ ในชีวิต เป็นไปเพื่อความหลุดพ้น หรือคำสอนอันเป็นหัวใจพระพุทธศาสนา

๓) **ระยะเริ่มจัดระเบียบสังคมแห่งหมู่คณะ** โดยอาศัยจากสาเหตุหรือกรณีการณ์เกิดขึ้นในหมู่สงฆ์ พระองค์จึงทรงบัญญัติสิกขาบทข้อห้ามและขออนุญาตว่าสิ่งไหนที่กระทำได้และสิ่งไหนที่กระทำไม่ได้ เพื่อความเรียบร้อยดีงามแห่งคณะสงฆ์และความมั่นคงแห่งพระพุทธศาสนาสืบมา

หลักการสื่อสารตามแนวพระพุทธเจ้า

การเผยแผ่หลักธรรมคำสอนของพระพุทธเจ้า คือการประดิษฐานพระพุทธศาสนาอย่างมั่นคงในดินแดนที่เราเรียกกันว่า “ชมพูทวีป” หรือประเทศอินเดียในครั้งโบราณ^๒ การเผยแผ่ธรรมของพระองค์เปรียบได้กับการที่ทรงจุดประทีปในดินแดนที่เต็มไปด้วยความมืด จนกระทั่งดินแดนแห่งนี้ เกิดความสว่างไสวไปทั่วด้วยพุทธธรรม

การเผยแผ่พุทธธรรมไปสู่ประชาชนในยุคแรกๆ ของการเริ่มประกาศพระศาสนา ไม่ใช่เรื่องง่าย ๆ เลย เนื่องจากจากชมพูทวีปในยุคสมัยนั้นเป็นดินแดนที่มีความแตกต่างทางด้าน ลัทธิ ศาสนา เชื้อชาติ วรรณะ ขนบธรรมเนียม ประเพณี และวัฒนธรรม เป็นต้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งทางด้านลัทธิ ศาสนา ความเชื่อ ดังจะเห็นได้จากคณาจารย์ที่เป็นเจ้าลัทธิต่างๆ เช่น อชิต เกสกัมพล ปุณณะ กัสสปะ มกขลิโคศาล ปุกุทธะ กัจจายนะ^๓ เป็นต้น

^๑ วิ.ม.(ไทย) ๔/๓๒/๓๒.

^๒ พระเทพเวที (ประยูร ฑิตฺโต) , พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, (กรุงเทพมหานคร: จันทรเพ็ญ, ๒๕๕๑), หน้า ๔๕.

^๓ แสง จันทรังาม, พระพุทธศาสนาจากพระโอษฐ์, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์บรรณาคาร,๒๕๒๑), หน้า ๘๐-๘๖.

วิธีการสอนของพระพุทธเจ้า มีหลากหลายวิธีที่ทรงใช้ ที่เรียกว่ารูปแบบวิธีการนั้น เช่น การใช้วิธีสนทนา หรือเรียกว่าธรรมสาส์น ใช้สำหรับพบปะบุคคลที่จะทรงสอนคนเดียวหรือกลุ่มคนไม่มาก, การบรรยาย ใช้สำหรับการสอนคนเป็นจำนวนมาก, การตอบปัญหา ใช้สำหรับสอนคนที่เข้ามาถามปัญหา หรือโต้ตอบปัญหา, และการวางกฎข้อบังคับ ก็เป็นอีกวิธีการหนึ่งที่ทรงใช้สำหรับ บังคับควบคุม หรือสอนบุคคลที่ไม่มีระเบียบวินัย นอกจากนี้ยังทรงมีวิธีการ ลีลา เทคนิค และกุศโลบายในการสอนต่างๆ อีกมากมาย ดังปรากฏในคัมภีร์ต่าง เช่น พระไตรปิฎก, อรรถกถา, ฎีกา, อนุฎีกา เป็นต้น ตลอดถึงวรรณกรรมงานเขียนของท่านผู้รู้ต่างๆ การวางเป้าหมาย หรือจุดมุ่งหมายในการสอน เป็นสิ่งสำคัญ เพราะการสอนธรรมะนั้นเป็นการยกระดับจิตวิญญาณของเพื่อนมนุษย์ให้สูงขึ้น ถ้าไม่มีเป้าหมายที่แน่นอน อาจทำให้การสอนได้ประสิทธิภาพ หรือได้ไม่เต็มกำลัง พระพุทธเจ้าทรงวางเป้าหมายในการสอนไว้ ๓ ประการ^๔ ดังนี้

๑) เพื่อให้ผู้ฟังรู้จริงเห็นแจ้งในสิ่งที่ควรรู้ควรเห็น (อภิถุญญาธรรมเทศนา) โดยความหมายก็คือ ทรงสอนเฉพาะสิ่งที่จำเป็นและเป็นประโยชน์เท่านั้น ไม่ทรงสอนทุกเรื่องที่ทรงรู้

๒) เพื่อให้ผู้ฟังตรงตามแล้วเห็นจริงได้ ทรงแสดงธรรมอย่างมีเหตุผล ที่ผู้ฟังพอตรงตามเห็นได้ด้วยตัวเอง(สนิทานธรรมเทศนา)

๓) เพื่อให้ผู้ฟังเห็นจริงได้ผลเป็นอัศจรรย์, ทรงแสดงธรรมสั่งสอนให้มองเห็นชัดเจนสมจริงจนต้องยอมรับและนำไปปฏิบัติได้ผลจริงเป็นอัศจรรย์ (สัปปาฏิหาริยธรรมเทศนา)

เนื้อหาหรือเรื่องที่จะสอน

เนื้อหาหรือเรื่องที่จะสอนเป็นสิ่งสำคัญ ต่อกระบวนการสอน การเลือกเนื้อหาให้เหมาะสมกับผู้เรียน จะก่อให้เกิดการเรียนรู้ที่มีประสิทธิภาพ เนื้อหาจะต้องไม่ยากเกินไป ต้องสอดคล้องกับความรู้ความสามารถของผู้เรียน และก็ต้องไม่ง่ายเกินไป จนทำให้ผู้เรียนรู้สึกเบื่อหน่าย พระพุทธเจ้าทรงเป็นผู้ที่มีพระปรีชาสามารถในการจำแนกเนื้อหา ให้เหมาะสมแก่ผู้ที่จะทรงสอน เนื้อหาที่พระองค์ทรงสอนนั้นสามารถพิจารณาได้จากหลักการดังต่อไปนี้

๑) สอนจากสิ่งที่รู้ที่เห็นเข้าใจง่าย หรือรู้เห็นเข้าใจอยู่แล้ว ไปหาสิ่งที่เห็นเข้าใจได้ยากหรือยังไม่รู้ไม่เห็นไม่เข้าใจ เช่น ทรงสอนเรื่องทุกข์ ที่คนทั่วไปประสบรู้จักอย่างดี ทรงสืบสาวลึกไปหาวิธีทางแก้ไข จนกระทั่งถึงความพ้นทุกข์

๒) สอนเนื้อเรื่องที่ค่อยลุ่มลึกยากลงไปตามลำดับขั้น เช่น ทรงแสดงอนุพุทธพิกถา ไตรสิกขา พุทธโอวาท ๓ เป็นต้น

^๔ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต) , พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๒๗, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๗), หน้า ๑๒๙.

๓) ถ้าสิ่งที่สอนเป็นสิ่งที่แสดงได้ ก็สอนด้วยของจริง ให้ผู้เรียนได้ดู ได้เห็น ได้ฟังเอง อย่างที่เรียกว่าประสบการณ์ตรง เช่น ทรงสอนพระนันทะ ที่คิดถึงนางชนบทกัลยาณีคู่รัก โดยการพาไปดูไปชม นางเทพธิดา นางอัปสรสวรรค์ ให้เห็นกับตา เพื่อเป็นอุบายในการสอน

๔) สอนตรงเนื้อหา ตรงเรื่อง คมอยู่ในเรื่อง มีจุด ไม่วกวนไม่ไขว้ไขว ไม่ออกนอกเรื่องโดยไม่มีอะไรเกี่ยวข้องในเนื้อหา

๕) สอนมีเหตุผล ตรงตามเห็นจริงได้^๕ อย่างที่เรียกว่า สนิทาน ดังตัวอย่างในสังคาลสูตร

๖) สอนเท่าที่จำเป็นพอดี สำหรับให้เกิดความเข้าใจ ให้การเรียนรู้ได้ผล ไม่ใช่สอนเท่าที่ตนรู้ หรือสอนเพื่อแสดงภูมิของตนว่ามีควมรู้มาก เหมือนพระพุทธเจ้าที่ทรงสอนเท่าที่จำเป็น ที่เป็นประโยชน์เท่านั้น

๗) สอนสิ่งที่มีความหมาย ควรที่เขาคจะเรียนรู้และเข้าใจ เป็นประโยชน์แก่ตัวเขาเอง^๖

นอกจากนั้น ยังสามารถพิจารณาเนื้อหาของพระดำรัสของพระพุทธเจ้าได้อีก โดยพระองค์ตรัส คำนึงถึงประโยชน์แก่ผู้ฟังเป็นสำคัญ ดังลักษณะพระวาจาที่ตรัส มี ๖ ประการ ดังนี้

๑) คำพูดที่ไม่จริง ไม่ถูกต้อง ไม่เป็นประโยชน์ ไม่เป็นที่รักที่ขบใจของผู้อื่น ไม่ตรัส

๒) คำพูดที่จริง ถูกต้อง แต่ไม่เป็นประโยชน์ ไม่เป็นที่รักที่ขบใจของผู้อื่น ไม่ตรัส

๓) คำพูดที่จริง ถูกต้อง เป็นประโยชน์ ไม่เป็นที่รักที่ขบใจของผู้อื่น เลือกกาลตรัส

๔) คำพูดที่ไม่จริง ไม่ถูกต้อง ไม่เป็นประโยชน์ ถึงเป็นที่รักขบใจของผู้อื่น ไม่ตรัส

๕) คำพูดที่จริง ถูกต้อง แต่ไม่เป็นประโยชน์ ถึงเป็นที่รักที่ขบใจของผู้อื่น ไม่ตรัส

๖) คำพูดที่จริง ถูกต้อง เป็นประโยชน์ เป็นที่รักที่ขบใจของคนอื่น เลือกกาลตรัส^๗

จากลักษณะพระวาจาที่ทรงตรัสดังกล่าว พระองค์จึงได้ชื่อว่าเป็นกาลวาที เป็นสังขวาที เป็นภูตวาที เป็นอัตถวาที เป็นวินยวาที ในธรรมทั้งหลายทั้งปวงเป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน

กระบวนการสอน

การสอนของพระพุทธเจ้า ทรงมีกระบวนการสอนที่มีลักษณะประยุกต์ โดยคำนึงถึงผู้เรียน สภาพแวดล้อม บรรยากาศ เนื้อหา หรือแม้แต่ตัวของผู้สอนเองก็จะต้องมีความสอดคล้องกัน การสอนจึงจะประสบความสำเร็จ กระบวนการสอนดังกล่าวนี้ อาจพิจารณาได้ดังต่อไปนี้

^๕ คณาจารย์โรงพิมพ์เลี้ยงเซียง, ธรรมวิภาคและคิทธิปฏิบัติ ฉบับมาตรฐาน, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์เลี้ยงเซียง, ๒๕๓๕), หน้า ๑๕-๑๖.

^๖ พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต), พุทธวิธีในการสอน, หน้า ๓๓๓-๓๓๔.

^๗ ดุรายละเอียดใน ม.ม.(ไทย) ๑๓/๘๗/๘๘.

๑) ทรงสอนเชื่อมโยงจากสิ่งที่ใกล้ตัว ในการสอนทรงใช้วิธีการทักทายผู้ที่ทรงสอนก่อนและเมื่อเริ่มสนทนา ก็จะตรัสเชื่อมโยงเรื่องที่ใกล้ตัวคู่สนทนา หรือเรื่องที่เขาสนใจมากที่สุด เป็นประการแรก แล้วค่อยดึงเชื่อมโยงเข้าหาหลักธรรมที่จะทรงสอน

๒) การสร้างบรรยากาศ สภาพแวดล้อมของการสอนให้เหมาะสม เป็นที่สบาย แก่ผู้เรียน โดยสภาพแวดล้อมต้องปลอดโปร่ง ไม่รู้สึกอึดอัด หรือเกิดความเครียด และผู้สอนจะต้องสร้างปฏิสัมพันธ์แบบเป็นกันเองกับผู้เรียน เพื่อให้เกิดความรู้สึกในระหว่างสอนไม่ตึงเครียด และสบายใจ ทำให้ผู้เรียนเกิดอยากเรียนรู้ ดังเช่นที่พราหมณ์โสมทณณะ ไปเฝ้าพระพุทธเจ้า ทรงทราบว่า พราหมณ์มีความวิตกในเรื่องการถามตอบปัญหา กับพระพุทธเจ้า ทรงทลายใจได้ ถึงความลำบากในของพราหมณ์จึงทรงตรัสถามเรื่องที่เขารู้ดี คือ เรื่องไตรเพท อันเป็นคำสอนของอาจารย์ฝ่ายเขาเอง ซึ่งทำให้พราหมณ์นั้นสบายใจแล้วจึงทรงชักนำพราหมณ์นั้นเข้าสู่ธรรม ที่จะทรงสอน

๓) สอนโดยมุ่งเนื้อหา คือมุ่งเพื่อให้ผู้เรียนได้รู้ได้เห็น ในเนื้อหาด้วยตัวเองเป็นสำคัญ การสอนแบบนี้ ทำให้ไม่ต้องกระทบกระทั่งใคร ไม่เสียชื่อเสียงเป็นใคร ตัวอย่างของการสอนที่ให้ผู้ที่จะสอนรู้ได้ด้วยตัวของเขาเอง

หลักการนิเทศที่ทำให้ประสบผลสำเร็จ

ความสำเร็จในการเผยแผ่ธรรมะของพระพุทธเจ้าในสมัยพระพุทธกาล มีสิ่งที่น่าศึกษา คือ การใช้ภาษาในการสื่อสาร การใช้วิถีกลมกลืนในภาษาท้องถิ่น การใช้จิตวิทย์อย่างง่าย ๆ เพื่อเข้าถึงอารมณ์ความต้องการของผู้คน ตามระดับฐานะของคนได้เป็นอย่างดีในสมัยนั้น ทำไมจึงเป็นเช่นนั้นเหตุผล คือ

๑) พระพุทธเจ้าเป็นเสมือนเจ้าลัทธิใหม่ จึงจำเป็นต้องใช้วิถีกลมกลืนไปกับพิธีเก่าๆ ก่อน หรือใช้ภาษาวัฒนธรรมเดิมๆ ไปด้วย เพราะการใช้ภาษาในการเผยแผ่คำสอนยังใหม่อยู่ จึงจำเป็นต้องอิงภาษาชาวบ้านที่ใช้ในยุคสมัยนั้น แต่พระองค์ก็ให้คำจำกัดความหมายแท้ๆ เอาไว้เฉพาะของพระองค์เอง เหมือนเป็นการยืมภาษามาใช้ ตัวอย่างคำว่า พราหมณ์ ความหมายเดิมคือนักบวชที่ทำพิธีกรรม ส่วนความหมายใหม่ของพระองค์คือ ผู้บริสุทธิ์จากกิเลสหรือเป็นพระอรหันต์

๒) การใช้ภาษาแบบเฉพาะง่ายๆ ซึ่งเป็นการเลี่ยงการโจมตีจากลัทธิอื่น เพราะว่าการจ้องทำลายลัทธิใหม่ๆ นั้น คือ ลักษณะนิสัยของเจ้าลัทธิสมัยนั้น พระองค์จึงใช้ภาษาท้องถิ่น ไม่ได้บัญญัติภาษาตัวเอง เพื่อป้องกันเป็นจุดอ่อนในการโจมตีในแง่ภาษา การตีความ การใช้ถ้อยคำในการเผยแผ่คำสอน ถึงกระนั้นพระองค์ยังถูกโจมตีเรื่องนี้เช่นกัน

๓) การเผยแผ่ธรรมสมัยนั้น มีการเดินทางไปยังถิ่นที่ต่างๆ ที่ห่างไกลออกไป ทำให้ต้องใช้ภาษาท้องถิ่นเป็นพื้นฐานในการเผยแผ่ การจะยึดเอาภาษาใดภาษาหนึ่งนั้น จึงเหมือนเป็นการทำทาสังคมอยู่ พระองค์จึงไม่ใช้ภาษาใดเป็นการเฉพาะในการเผยแผ่

๔) พระองค์ใช้ภาษาธรรมดา ภาษาสากลของมนุษย์คือ ภาษากาย ภาษาใจ ภาษาอารมณ์และภาษาธรรมะเป็นพื้นฐาน จะพบว่าพระองค์เสด็จไปที่ใดสามารถใช้อุปกรณ์นั้นๆ สอนสาวกได้ ดังนั้นจึงไม่มีภาษาสื่อกลางที่แน่นอน สิ่งใดอยู่ใกล้พระองค์ก็ใช้สิ่งนั้นเป็นสื่ออุปกรณ์การสอนด้วย จึงเป็นเรื่องแปลกกว่าเจ้าลัทธิอื่นๆ และเป็นเพราะพระปรีชาสามารถ พร้อมพระปฏิภาณของพระองค์เอง

๕) พระองค์เป็นผู้รู้วาระจิตของบุคคลนั้นเป็นอย่างดี การที่จะสื่ออะไร พระองค์คำนึงถึงหลักจิตวิทยาต่างๆ สะท้อนให้เห็นว่าพระองค์เป็นผู้ที่สังเกต มีพระเนตรที่คมและมีความละเอียดในเรื่องการใช้ภาษาใจหรือภาษาทางอารมณ์ของผู้ฟังอย่างมาก

รูปแบบและวิธีการสอน

รูปแบบและวิธีการสอน ที่พระพุทธเจ้าทรงใช้เป็นประจำในการสอน มีรูปแบบ ๔ วิธีการสอน ดังนี้

๑) **รูปแบบการสนทนา** หรือแบบธรรมสภาจณา เป็นวิธีการที่ทรงใช้มาก แต่ลักษณะการสนทนาของพระพุทธเจ้า จะมีแต่สนทนาในทางธรรม โดยเริ่มสนทนาทั่วไป แล้วทรงพยายามชักจูงเข้าหาหลักธรรมที่ทรงสอน การสนทนาเป็นวิธีการที่ได้ผลชัดเจน เพราะเป็นการสื่อสารที่เป็นกันเอง สามารถพูดชักจูงโน้มน้าวได้ง่าย แต่ผู้สอนต้องประกอบไปด้วยความสามารถอื่นๆ เช่น บุคลิกภาพน่าเชื่อถือ คำพูดไพเราะชวนฟัง เป็นต้น

๒) **รูปแบบการบรรยาย** เป็นวิธีการที่พระพุทธเจ้าทรงใช้สอนคนเป็นจำนวนมาก เป็นวิธีที่ทรงใช้ประจำวัน สำหรับสอนพระสงฆ์และประชาชนกลุ่มใหญ่ หรือในกรณีที่เสด็จไปโปรดพระราชา เศรษฐีคหบดี ที่มีบริวารมาก การสอนแบบบรรยายนี้ ถึงแม้จะทรงสอนรวมกันทั้งหมดแต่ทุกคนที่ฟังธรรม ก็รู้สึกเหมือนกับพระองค์ได้ตรัสเป็นการส่วนตัวกับตนเท่านั้น ซึ่งเป็นความสามารถพิเศษของพระพุทธเจ้าอย่างหนึ่ง

๓) **รูปแบบการตอบปัญหา** พระพุทธเจ้าทรงเป็นผู้ชาญฉลาดในการตอบปัญหา บุคคลที่มากถามปัญหานั้น มีหลากหลายประเภท บางพวกมากทูลถามปัญหาเพราะต้องการความรู้ บางพวกมากทูลถามปัญหาเพราะต้องการจะทดสอบภูมิปัญญาของพระองค์ แต่พระองค์ก็มีวิธีตอบปัญหาเฉพาะสำหรับบุคคลเหล่านี้ ซึ่งวิธีการตอบปัญหาของพระองค์มี ๔ ประการ คือ^๘

ก. **เอ็กซ์พอยการณียปัญหา** ปัญหาที่ฟังตอบตรงไปตรงมาตายตัว เช่น ถามว่า จักขุ เป็นอนิจจังหรือ? ตอบว่า ถูกแล้ว เป็นต้น

ข. **ปฏิปุจฉาพยาการณียปัญหา** ปัญหาที่ฟังย้อนถามแล้วจึงแก้ เช่น ถามว่า โสตะก็เหมือนจักขุหรือ? ฟังย้อนถามว่า ที่ถามนั้นหมายถึงแฉใด? ถ้าเขาว่าต่อว่า ในแง่เป็นเครื่องมองเห็น ฟังตอบว่าไม่เหมือน เป็นต้น

^๘ ดูรายละเอียดใน ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๑๒/๒๙๑.

ค. **วิภาษพยานณียปัญหา** ปัญหาที่จะต้องแยกความตอบ เช่น ถามว่าสิ่งที่เป็นอนิจจัง ได้แก่ จักขุ ไข้ไหม ? พึงแยกความตอบว่า ไม่เฉพาะจักขุเท่านั้น ถึงโสตะ ฆานะ ชิวหา กายะ มโน ก็เป็นอนิจจัง เป็นต้น

ง. **รูปนียปัญหา** ปัญหาที่พึงยับยั้งเสียได้แก่ ปัญหาที่ถามนอกเรื่อง ไม่มีประโยชน์ ไร้สาระ อันเป็นเหตุให้ยึดเยื้อ ไช้ไขว่ สิ้นเปลืองเวลา จึงควรยับยั้งไว้เสียไม่ควรตอบ

๔) **แบบวางกฎข้อบังคับ** การวางกฎข้อบังคับ เกิดขึ้นเนื่องมาจากกรณีที่เกิดเรื่องเสื่อมเสียแก่หมู่คณะ โดยมีการโจทก์กันระหว่างหมู่พระสงฆ์ และประชาชนโพชนากันมาก เมื่อทรงทราบเรื่องก็ทรงตรัสเรียกภิกษุรูปนั้นมา สอบสวนหาความจริง เมื่อภิกษุรูปนั้นยอมรับผิด ก็ทรงตักเตือน แล้วชี้ถึงโทษและประโยชน์ ทรงสอนแนะนำแนวทางแก้ปัญหา แล้วทรงวางกฎระเบียบข้อบังคับสำหรับเรื่องนั้นๆ เป็นกรณีๆ ไป ข้อบังคับที่ว่าเรียกกันว่า “วินัย” หรือ “สิกขาบท”

กุศโลบายในการสอนของพระพุทธเจ้า

พระพุทธเจ้าทรงมีกุศโลบายในการสอนมากมายหลายวิธี แต่วิธีที่พระองค์ทรงใช้บ่อยและมากมีดังต่อไปนี้ คือ

๑) การยกอุทาหรณ์ และการเล่านิทานประกอบการสอน การนำตัวอย่าง จากบุคคลตัวอย่าง เรื่องเล่า นิทาน ชาดก ตลอดถึงตัวอย่างจากสิ่งต่างๆ รอบตัว เช่น พยับแดด ฟองน้ำ เป็นต้น มาใช้ประกอบการสอน ช่วยให้ผู้เรียนเข้าใจ เห็นภาพ รู้จริง เห็นจริงได้ง่ายขึ้น และยังทำให้การเรียนการสอนมีรสชาติดูมากยิ่งขึ้น

๒) การใช้อุปมาอุปไมย หรือการเปรียบเทียบ เป็นวิธีการที่พระพุทธเจ้าทรงใช้มาก ดังปรากฏในคัมภีร์ทางศาสนามากมาย การสอนแบบนี้ ทำให้ผู้เรียนมองเห็นภาพได้ชัดเจนขึ้นจากข้ออุปมา โดยเฉพาะการแสดงสิ่งที่เป็นนามธรรม ซึ่งเป็นสิ่งที่ค่อนข้างเข้าใจยาก ดังตัวอย่างคำอุปมาอุปไมย ที่ตรัสแก่พราหมณ์ผู้หนึ่งในสภาราวสุตราว่า

“ดูก่อนพราหมณ์ ภาชนะใส่น้ำ ซึ่งผสมด้วยสีครั้ง สีเหลือง สีเขียว สีแดง คนตาดี เมื่อมองดูเงาหน้าของตนในน้ำที่ผสมสีนั้นๆ ย่อมมองไม่เห็นตามความเป็นจริงฉันใด ผู้มีจิตฟุ้งซ่านด้วยราคะ ย่อมไม่รู้ไม่เห็น อุบายเป็นเครื่องสลัดออกซึ่งราคะที่เกิดขึ้นแล้ว ตามความเป็นจริงฉันนั้น”^๙

๓) การใช้อุปกรณการสอน พระพุทธเจ้าทรงใช้สื่อวัสดุอุปกรณ์ธรรมชาติ เป็นส่วนใหญ่ เพราะการจาริกไปเผยแผ่พระศาสนาโดยมากทรงสอนประชาชนตามแคว้นต่างๆ ก็ทรงเสด็จไปตัวเปล่า แต่ระยะทางโดยมากเป็นป่าเขา และเป็นธรรมชาติล้อมรอบตัว วัสดุอุปกรณ์ที่ทรงใช้เช่น ใบไม้ น้ำฟองน้ำ

^๙ เสฐียรพงษ์ วรรณปก, พระสูตรสำคัญจากพระไตรปิฎก, หน้า ๓๑๑.

พยับแดด หรือแม้แต่ร่างกายของมนุษย์หรือซากศพ เป็นต้น วัสดุเหล่านี้บางอย่างก็ทรงหยิบแสดงให้ดู แต่บางอย่างก็ทรงชี้ให้ดู ให้เห็น เป็นอุปกรณ์ในการอธิบายธรรมของพระองค์

๔) การทำให้ดูเป็นตัวอย่าง เป็นวิธีการสอนที่ใช้ตัวผู้สอนเองเป็นสื่อการสอน กล่าวคือตัวผู้สอน จะต้องปฏิบัติตนเป็นแบบอย่างที่ดี เป็นแม่พิมพ์ เป็นวิธีที่ได้ผลดีที่สุดโดยเฉพาะการสอนทางด้านคุณธรรม และจริยธรรม พระพุทธเจ้าทรงเป็นแบบอย่างที่ดีแก่พระสาวกทุกหมู่เหล่า โดยหาข้อติเตียนมิได้เลย

๕) การเล่นภาษา เล่นคำ และใช้ในความหมายใหม่ การรู้จักใช้ภาษา การรู้จักใช้ภาษาให้ เหมาะสมกับบุคคลหรือการตีความหมายที่เป็นคุณประโยชน์ เป็นลักษณะการสอนของพระพุทธเจ้า อีกประการหนึ่ง ในการสอนแบบนี้ ดังตัวอย่างคราวหนึ่ง ทรงผูกบทร้อยกรองเป็นเพลงขับให้มาฉพ เพื่อขับแก้ภัยพิบัติของพระยานคราช

๖) กุศโลบายเลือกบุคคล และปฏิบัติเป็นรายบุคคล การรู้จักเลือกผู้ที่จะทรงสอน เป็นวิธีหนึ่งที่ทำให้ทรงเผยแผ่พระศาสนาได้อย่างรวดเร็ว และกว้างไกลออกไป ในการเลือกคนที่จะทรงสอน เบื้องแรก ทรงเลือกบุคคลที่มีอุปนิสัย มีกำลังสติปัญญา สามารถ และมีศรัทธา ดังจะเห็นได้ว่าเมื่อคราวที่ทรงตรัสรู้ใหม่ๆ ทรงระลึกถึงอาจารย์ทั้งสอง เพราะเห็นว่าท่านทั้งสองมีสติปัญญา แต่ท่านทั้งสองได้จากโลกนี้ไปแล้ว ต่อมาจึงทรงระลึกถึงปัญจวัคคีย์ เมื่อทรงสอนปัญจวัคคีย์แล้ว เสด็จไปโปรด ยสกุลบุตร ซึ่งเป็นบุตรของ เศรษฐี โปรตชฎิลสามพี่น้อง และโปรดพระเจ้าพิมพิสาร เป็นต้น บุคคลต่างๆ ที่ทรงโปรดนั้น นอกจากจะเป็นผู้มีศรัทธา มีสติปัญญา แล้วบุคคลเหล่านี้ ยังเป็นผู้ที่มีบิรวารมาก การที่เสด็จโปรดบุคคลเหล่านี้ จนเขาเกิดความเลื่อมใสศรัทธา ยอมรับนับถือพระพุทธศาสนาแล้ว พระองค์ยังได้ศรัทธาจากบิรวารของคนเหล่านี้ก็เป็นจำนวนมากด้วย

๗) การรู้จักจังหวะและโอกาสในการสอน จังหวะและโอกาสเป็นสิ่งที่จะต้องรอคอยและเมื่อมาถึงแล้วจะต้องใช้ให้เป็นประโยชน์และเหมาะสม บุคคลที่จะทรงสอน ทรงพิจารณาถึงความพร้อมเป็นสำคัญ ภาษาบาลีเรียกว่า “ปริปากะ” หมายถึงความแก่รอบแห่งญาณ ถ้ายังไม่พร้อมก็ต้องรอแต่เมื่อพร้อมแล้ว ก็ต้องรีบสอน ดังนั้นผู้สอนจะต้องมีความฉับไว คล่องแคล่ว และมีความพร้อมอยู่เสมอ

๘) การยืดหยุ่นในการสอน ในกระบวนการสอนนั้น ต้องรู้จักผ่อนหนักผ่อนเบา ไปตามความเหมาะสม บางครั้งอาจต้องใช้ความรุนแรง บางครั้งอาจใช้วิธีโอนอ่อนผ่อนตาม หรือบางคราวอาจจำเป็นต้องใช้ทั้งสองแบบควบคู่กันไป พระพุทธเจ้าทรงใช้วิธีสอนแบบนี้ ดังพระดำรัสที่ทรงตรัสกับนายสารถี ผู้ฝึกม้าชื่อว่า เกสี ว่า

“ดูก่อนเกสี เราขอมฝึกบุรุษที่ควรฝึกด้วยวิธีละมุนละม่อมบ้าง รุนแรงบ้าง ทั้งละมุนละม่อม ทั้งรุนแรงบ้าง”^{๑๐}

^{๑๐} อัง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๑๑๑/๒๖๙.

๙) การลงโทษและให้การชมเชย การลงโทษนั้น เป็นการลงโทษตัวเอง ซึ่งมีทั้งในทางธรรมและวินัย ในทางวินัยนั้นมีบทบัญญัติเหล่านี้ที่ทรงบัญญัติไว้ โดยความเห็นชอบของหมู่สงฆ์ เมื่อภิกษุรูปใดทำผิดก็ต้องได้รับโทษ ไถ่ถอนความผิดไปตามวิธีการ เพื่อให้สงฆ์ยอมรับเข้าหมู่ ส่วนในทางธรรมนั้น ถ้าภิกษุรูปใดไม่สามารถจะบอกกล่าวได้แล้ว ผู้นั้นก็จะกลายเป็นผู้ที่พระองค์และหมู่พระสงฆ์ไม่ถือว่าเป็นผู้ควรว่ากล่าวตักเตือน ซึ่งการลงโทษวิธีนี้เป็นวิธีที่รุนแรงที่สุด^{๑๑}

ส่วนการชมเชย ก็คือการยกย่อง ซึ่งเป็นการยอมรับในคุณงามความดีของบุคคลนั้นเป็นการให้กำลังใจในการทำคุณงามความดีของผู้นั้น แต่ก็ไม่ถึงกับยกย่องจนทำให้ผู้นั้นสามารถนำไปชมคนอื่นได้ ทรงชมเพื่อให้เป็นตัวอย่างแก่ผู้อื่น ตัวอย่างในการชมนั้น เช่น ทรงชมพระนันทกะ^{๑๒} ทรงชมพระสุชาต^{๑๓} และพระลกุณฎกภัททิสะ^{๑๔} เป็นต้น

๑๐) กลวิธีแก้ปัญหาเฉพาะหน้า การเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระพุทธเจ้าตลอด ๔๕ พรรษา ทรงพบกับอุปสรรคนานัปการ ปัญหาเฉพาะหน้าที่เกิดขึ้นต่างครั้งต่างคราว ย่อมมีลักษณะที่แตกต่างกันออกไป การแก้ปัญหาเฉพาะหน้าจะต้องใช้ปฏิภาณ ไหวพริบ เฉพาะพระองค์ ดังตัวอย่างเรื่องย่อ ดังนี้

พราหมณ์ผู้หนึ่งมีชื่อว่าอักษโกสการทวาชะ พอรู้ข่าวว่ามีพราหมณ์ตระกูลเดียวกับตนออกบวชอยู่กับพระพุทธเจ้า ก็โกรธ จึงไปเฝ้าพระพุทธเจ้า แล้วทั้งด่าทั้งบริภาษพระองค์ด้วยคำหยาบคายต่างๆ แต่ก็ทรงแก้ปัญหาเฉพาะหน้าด้วยการนิ่ง เพราะรู้ว่าพราหมณ์กำลังโกรธ เมื่อพราหมณ์บริภาษจนพอแก่ใจแล้วก็หยุด พระองค์จึงตรัสถามพราหมณ์นั้นว่า “ขอถามหน่อยเถิด พราหมณ์ พวกญาติมิตรมาหาท่านบ้างหรือเปล่า ?

พราหมณ์ทูลว่า ก็มีมาบ้างเป็นครั้งคราว

พระพุทธเจ้าตรัสถามต่อว่า แล้วท่านจัดอาหารของรับประทานมาให้เขาบ้างหรือเปล่า ?

พราหมณ์ทูลว่า ก็จัดบ้าง

พระพุทธเจ้าตรัสถามต่อว่า ก็ถ้าคนเหล่านั้นเขาไม่รับสิ่งของเหล่านั้นเล่า ของจะเป็นของใคร ?

พราหมณ์กราบทูลว่า ถ้าเขาไม่รับ มันก็เป็นของฉันทเองนะสิ

พระพุทธเจ้าตรัสถามต่อว่า โดยสรุปความว่า “เอาละ เรื่องนี้ก็เช่นเดียวกัน ท่านมาด่าเรานะ เราไม่ขอรับคำด่าของท่านละ ขอให้เป็นอย่างตนเองก็แล้วกัน” หลังจากนั้นพระองค์ก็ทรงสนทนากับพราหมณ์ตามลำดับไป จนในที่สุดพราหมณ์เกิดความเลื่อมใส ยอมเป็นสาวก^{๑๕}

^{๑๑} อัง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๑๑๑/๒๗๐.

^{๑๒} อัง.นวก.(ไทย) ๒๓/๔/๔๓๔.

^{๑๓} ส.นิ.(ไทย) ๑๕/๒๓๙/๓๓๑.

^{๑๔} ส.นิ.(ไทย) ๑๕/๒๔๐/๓๓๒.

^{๑๕} ส.ส.(ไทย) ๑๕/๑๘๘/๒๖๕.

บทสรุป

หลักคำเชิงนิเทศศาสตร์ในพระไตรปิฎกได้กล่าวถึงศาสตร์แห่งการสื่อสารที่พระพุทธเจ้าใช้นิเทศคำสอนของพระองค์โดยวิธีการตลอดกระบวนการหลายรูปแบบ หลักเบื้องต้นหลังจากที่พระองค์ได้ตรัสรู้จากการเริ่มประกาศพระพุทธศาสนาโดยส่งสาวก ๖๐ องค์โดยบอกถึงจุดประสงค์ที่จะเผยแผ่พระศาสนา จงจาริกไปยังชนบทเพื่อประโยชน์และความสุขแก่มหาชนเถิด ระยะเวลาที่พระองค์เริ่มนิเทศคำสอนที่ตรัสอุดมการณ์ ๔ หลักการ ๓ และวิธีการ ๖ และระยะเริ่มจัดระเบียบสังคมพระภิกษุสงฆ์เพื่อบัญญัติหลักการให้คณะได้ถือเป็นแนวปฏิบัติ

วิธีการสอนของพระพุทธเจ้า มีหลากหลายวิธีที่ทรงใช้ ที่เรียกว่ารูปแบบวิธีการนั้น เช่น การใช้วิธีสนทนา หรือเรียกว่าธรรมสภาจฉา ใช้สำหรับพบปะบุคคลที่จะทรงสอนคนเดียวหรือกลุ่มคนไม่มาก, การบรรยาย ใช้สำหรับการสอนคนเป็นจำนวนมาก, การตอบปัญหา ใช้สำหรับสอนคนที่เข้ามาถามปัญหาหรือโต้ตอบปัญหา, และการวางกฎข้อบังคับ ก็เป็นอีกวิธีการหนึ่งที่ทรงใช้สำหรับ บังคับควบคุม หรือสอนบุคคลที่ไม่มีระเบียบวินัย

เอกสารอ้างอิง

- เดนิส แมคเคเวล และสเวน วินดาห์ลล์. **แบบจำลองการสื่อสารสำหรับการศึกษาศาสตร์สื่อสารมวลชน.**
แปลโดย สวนิต ยมาภัยและระวีวรรณ ประกอบผล. พิมพ์ครั้งที่ ๑, กรุงเทพมหานคร :
โรงพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๘.
- ประมะ สตะเวทิน. **หลักนิเทศศาสตร์.** กรุงเทพฯ : รุ่งเรืองสาส์นการพิมพ์, ๒๕๒๗.
- พระเทพเวที (ประยุทธ์ ปยุตโต). **พจนานุกรมพุทธศาสตร์(ฉบับประมวลศัพท์).** พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, กรุงเทพฯ-
มหานคร : จันทรเพ็ญ, ๒๕๕๑.
- พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต). **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม.** พิมพ์ครั้งที่ ๒๗.
กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๗.
- ภาควิชาการสื่อสารมวลชน. **“สื่อแบบเต่า เข้าถึงเซ็น”.** หนังสือชุดความรู้โลกของสื่อ ลำดับที่ ๓.
กรุงเทพมหานคร : คณะนิเทศศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๕.
- มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. **พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.** กรุงเทพฯ-
มหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๒.
- แสง จันทรังาม. **พระพุทธศาสนาจากพระโอษฐ์.** กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์บรรณาคาร, ๒๕๒๑.
- Charles R. Wright. **Mass Communication : A Sociological Perspective.** New York : Random
House Inc., 1975.
- Wilbur Schramm. **“Communication Research in the United States”, The Science of
Human Communication.** Wilbur Schramm (ed) New York : Basic Books Inc.,
1963.